

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה מד: עוסקים בצרכי המת בקריאת שמע (3):
נושאי המטה, מלווי המת, מספידים ומנחמי האבלים

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה מד: עוסקים בצרכי המת בקריאת שמע (3): נושאי המטה, מלווי המת, מספידים ומנחמי האבלים

רקע

הסוגיה עוסקת בפטור של המספידים, נושאי המטה, מלווי המת ומנחמי האבלים ממצות קריאת שמע. סוגיה זו מלבנת את גדרי דין עוסק במצוה פטור ממצוה.

מקורות

א. גמ' יח.-יט: "ת"ר המוליך עצמות... מחמת עצמן חייבין"

ב. נושאי המטה ומלווי המת

1. רש"י יז: ד"ה שלפני המטה צורך בהם פטורים, ושל אחר המטה

תוס' יז: ד"ה הכי

2. תלמידי רבינו יונה י: ד"ה אלו, יא: ד"ה אין

3. רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ד ה"ד; הל' תפילה פ"ו ה"י

הספד

תלמידי רבינו יונה יא: ד"ה והעם

רא"ש סי' יא ד"ה מתני'

רמב"ן תורת האדם ענין ההספד ד"ה ת"ר, ירושלמי [עמ' פא]

טור סי' עב, "העם העוסקים בהספד... גם החזנים חייבים"

רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ד ה"ה

מנחמים

תלמידי רבינו יונה יא: ד"ה מתני' קברו

רא"ה ד"ה העומדים

רמב"ם הל' קריאת שמע פ"ד ה"ו, הלכות תפילה פ"ו ה"י

ג. שו"ע סי' עב, ומשנה ברורה

סי' קן סע' א

תורת האדם ענין ההספד ד"ה ת"ר, ירושלמי

ת"ר העם העוסקין בהספד בזמן שהמת מוטל לפנייהם נשמטים אחד אחד וקורין את שמע, אין המת מוטל לפנייהם הם יושבין וקורין והוא יושב ודומם, הן עומדים ומתפללין והוא עומד ומצדיק עליו את הדין ואומר יהי רצון מלפניך ה' א-להינו שתגדור את פרצותינו ואת פרצות עמך ישראל ברחמים.

ירושלמי [פ"ג ה"ב (כד:)] תני ההספד וכל העוסקים בהספד מפסיקין לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפלה, מעשה היה והפסיקו רבותינו לקריאת שמע ולתפלה. והא תנינן אם יכולין להתחיל ולגמור, מתניתין ביום הראשון ומה דתני תנא ביום השני. שמעינן השתא דהספד דקודם קבורה בפני המת נשמטין כל אחד וקורין קריאת שמע ואין מתפללין, ובזמן שאין ההספד בפני המת קורין ומתפללין, ולאחר קבורה אין מפסיקין השורה לא לקריאת שמע ולא לתפלה, אבל ההספד מפסיקין בין לקריאת שמע בין לתפלה.

טור אורח חיים סימן עב

העם העוסקין בהספד, בזמן שהמת מוטל לפניו נשמטים אחד אחד וקורין, אין המת מוטל לפניו הן יושבין וקורין והאונן יושב ודומם. ודוקא העם הבאים לשמוע ההספד אבל החזנין המספדין פטורין, ודוקא ביום הראשון אבל משם ואילך גם החזנין חייבים.

רא"ה ד"ה העומדים

העומדים הפנימיים פטורין והחיצונים חייבין. פירוש דמתניתין דאמר דפטורי פנימיים משום עוסק במצוה פטור מן המצוה, וכיון שכן תמיהא מילתא עד שלא הגיעו לשורה אמאי אין מתחילין קריאת שמע וגומריין וליפטרו ממצות [שורה] משום עוסק במצוה דהא עסקי בקריאת שמע. איכא למימר דאתחלתא דהא מצוה משעת קבורה היא, דשורה מענין קבורה היא וכבוד מתים וחיים, וכיון דכן אשתכח דהיא קודמת.

הסבר הסוגיה

"נושאי המטה וחלופיהן וחלופי חלופיהן את שלפני המטה ואת שלאחר המטה, את שלפני המטה צורך בהם - פטורין, ואת שלאחר המטה צורך בהם - חייבין. ואלו ואלו פטורים מן התפלה.

[משנה יז:]

המשנה אומרת שכל מי שאמור לשאת את המטה פטור מקריאת שמע ומתפילה, ומי שאינו אמור לשאת אותה, חייב בקריאת שמע ופטור מתפילה¹. דין נושאי המטה ברור, נושאי המטה עוסקים במצוה ולכן הם פטורים מקריאת שמע, אך דין מלווי המת צריך בירור, אם הם מוגדרים כעוסקים במצוה מדוע שלא יפטרו אף מקריאת שמע, ואם אינם עוסקים במצוה מדוע שלא יתחייבו בתפילה?

נחלקו הראשונים מדוע מלווי המת פטורים מתפילה וחייבים בקריאת שמע:

רש"י [יז: ד"ה ואלו ואלו] ותוס' [יז: ד"ה אלו] מפרשים שמלווי המת פטורים מתפילה, כיוון שתפילה היא דרבנן, וחייבים בקריאת שמע שהיא מהתורה. תלמידי רבינו יונה [י: ד"ה אלו] מפרשים: "תפלה צריך להתפלל מעומד ואין יכולין לשהות כל כך. אבל קריאת שמע שיכולין לאומרה בעוד שמהלכין, ודי לעמוד בפסוק ראשון בלבד שלא יתעכבו בו אלא מעט, חייבין".

¹ לראשונים גרסאות שונות במשנה. עיין רש"י ד"ה שלפני המטה, ושלאחר המטה, תוס' ד"ה הכי, ועוד ראשונים. סיכום שיטות הראשונים בבית יוסף [סי' עב סע' א ד"ה נושאי המטה].

שיטת תלמידי רבינו יונה ברורה. עוסק במצוה פטור ממצוה אחרת, רק כשאנו יכול לקיים את שתייהן. נושאי המטה אינם יכולים לעצור ולקרוא קריאת שמע, לפיכך פטורים הם מקריאתה. חילופי המטה חייבים להיות מוכנים כל רגע לנשיאת המטה, לפיכך גם הם פטורים מקריאת שמע. מלווי המת יכולים לעצור ולקרוא פסוק ראשון בעמידה ובכוונה, ושאר הפרשה לקרוא תוך כדי הליכה. כיוון שיכולים הם לקיים את שתי המצוות, חייבים הם בשתייהן. לעומת זאת, לא ניתן להתפלל תוך כדי ההלוויה, ולכן אין חיוב על המלווים להפסיק את מצות לוויית המת כדי להתפלל.

שיטת רש"י ותוס' צריכה ביאור. מדוע הפטור של מלווי המת מתפילה הוא רק מפני שתפילה דרבנן? מדוע לו חיוב תפילה היה מדאורייתא, היו מפסיקים באמצע לוויית המת כדי להתפלל? הרי כל הראשונים [חוץ מהרמב"ם ראה לעיל עמ' 191-192] סוברים, שאין מפסיקים עיסוק במצוה אפילו לצורך מצוה עוברת?

עוד יש להקשות, שכן הן לפי שיטת רש"י ותוס' והן לפי שיטת תלמידי רבינו יונה קשה מנידוננו על שיטת הר"ן [סוכה יא. ד"ה ואיכא למידק] הסובר שעוסק במצוה פטור ממצוה אפילו כשאפשר לקיים את שתייהן - מדוע מלווי המת חייבים בקריאת שמע?

אולי ניתן להסביר, שבדין עוסק במצוה פטור ממצוה יש הבדל בין מצוה אישית לבין מצוה כללית. מצוה אישית היא מצוה שחיובה אישי, כגון הנחת תפילין, נטילת לולב, וקבלת פני רבו. מצוה כללית היא מצוה שאינה חובה על אדם בודד, אלא חיוב כללי על עם ישראל, כגון לוויית המת, הכנסת כלה וכדו'. במצוה אישית, העוסק במצוה פטור מכל מצוות התורה, במצוה כללית "עם ישראל" פטור ממצוה, ולכן אין מפסיקים את ההלוויה לקריאת שמע, אך כל יחיד ויחיד חייב במצוה, ולכן הוא פורש לקרן זוית וקורא קריאת שמע². הפטור מתפילה אינו מדין עוסק במצוה פטור מתפילה, אלא מפני שמצות לוויית המת חשובה יותר ממצות תפילה, ולכן מצות לוויית המת דוחה מצות תפילה.

העוסקים בהספד, בזמן שהמת מוטל לפנייהם נשמיטין אחד אחד וקורין. אין המת מוטל לפנייהם הן יושבין וקורין והוא [האונן] יושב ודומם, הם עומדים ומתפללים והוא עומד ומצדיק עליו את הדין. [בריייתא יט.]

הבריייתא עוסקת בדין הספד, וקובעת ששומעי ההספד נשמיטים אחד אחד וקוראים קריאת שמע. דין הבריייתא ברור, ששומעי ההספד אינם עדיפים על מלווי המת, וכפי שמלווי המת חייבים בקריאת שמע, כך שומעי ההספד חייבים בקריאת שמע. בבריייתא לא נאמר מה דין שומעי ההספד בתפילה. ניתן להבין שדין שומעי ההספד זהה לדין מלווי המת, וכשם שמלווי המת פטורים מתפילה, כך שומעי ההספד פטורים מתפילה, אך ניתן להבין ששמיעת ההספד אינה מצוה [או לפחות מצוה פחותה ממצות לוויית המת], ולכן שמיעת ההספד

² מובן שבמקרה שנוכחותו של היחיד חיונית הוא פטור ממצוות, ולכן המנחמים בשורה הראשונה פטורים מקריאת שמע, שהרי כבודו של האבל שהשורה תהיה מלאה. העומדים בשורות האחרות מקיימים מצוה אך כיוון שזו מצוה כללית ונוכחותם אינה חיונית הם חייבים בקריאת שמע.

אינה דוחה מצות תפילה. כמו כן, בברייתא לא נאמר מה דין הספדנים, אם הספדנים פטורים מקריאת שמע כיוון שאינם יכולים להישמט באמצע הספד, או שמא אמירת ההספד אינה מוגדרת כמצוה, או לפחות אינה מוגדרת כמצוה אישית, ואף הספדנים חייבים בקריאת שמע.

בדין שומעי ההספד בתפילה נחלקו הרמב"ן [תורת האדם, ענין ההספד ד"ה בירושלמי (עמ' פא)] ורבינו יונה [יא: ד"ה והעם]. הרמב"ן סובר ששומעי ההספד פטורים מתפילה, ורבינו יונה סובר שחייבים. בדין הספדנים עוסק הטור [סי' עב] הסובר שהמספידים פטורים מקריאת שמע. הרמב"ם [פ"ד ה"ה] אינו מחלק בין שומעי ההספד לבין המספידים, ומשמע שכולם חייבים בקריאת שמע [כך משמע גם מדברי הבית יוסף (סי' עב סוף סי' ג) ופסק השו"ע (שם)]³.

קברו את המת וחזרו, אם יכולין להתחיל ולגמור עד שלא יגיעו לשורה - יתחילו, ואם לאו - לא יתחילו. [משנה יז:]

המשנה אומרת שגם מצות ניחום אבלים דוחה מצות קריאת שמע, ולכן ניתן להתחיל בקריאת שמע רק אם יש זמן לגמור את הקריאה לפני שהאבלים יגיעו לשורה. הגמ' מסבירה שכונת המשנה באומרה "להתחיל ולגמור" היא להתחיל ולגמור פסוק אחד או פרק אחד. קורא פסוק אחד או פרק אחד, ומפסיק הקריאה לניחום האבלים⁴.

הרא"ה [ד"ה העומדים] שואל מדוע החוזרים מקבורת המת אינם קוראים קריאת שמע, והרי הם סיימו את מצות קבורת המת ועדיין לא התחילו את מצות ניחום אבלים, וממילא חלה עליהם כעת חובת קריאת שמע, ואם לא יספיקו לגמור קריאת שמע עד שיגיעו האבלים לשורה, יהיו פטורים ממצות ניחום אבלים, כיון שעוסק במצוה [קריאת שמע] פטור ממצוה [ניחום אבלים]? מתרץ הרא"ה שניחום אבלים הוא חלק מכבוד המת, ולכן הם עדיין באמצע קיום המצוה, ופטורים ממצות קריאת שמע.

הרשב"א [ד"ה הכין] מביא בשם רש"י פירוש אחר לגמרא: "הכי קאמר אם יכולין להתחיל ולגמור אפילו פסוק אחד קודם שיגיעו לשורה יתחילו ויגמרו את כולה". אם יכולים לגמור אפילו פרק אחד או פסוק אחד, יתחילו ויגמרו את כל הפרשה כולה, אף על חשבון קיום מצות ניחום אבלים. נראה להסביר דעה זו, שכאשר אינו יכול להתחיל אפילו פסוק אחד, הרי הוא עדיין עוסק במצוה, ופטור מקריאת שמע. אך כשיכול להתחיל פסוק אחד, הרווח בין מצות הקבורה למצות ניחום אבלים קובע שאין הוא מוגדר עוסק במצוה. כיוון שהתחיל בקריאת שמע, עוסק במצוה פטור ממצוה, ואין להפסיק הקריאה למצות ניחום אבלים.

מהרמב"ם משמע שיש לו הבנה שונה לחלוטין בדין ניחום האבלים. הרמב"ם [פ"ד ה"ו] פוסק: "קברו את המת וחזרו האבלים לקבל תנחומין... אם יכולים העם להתחיל ולגמור

³ דינים אלו נידונו בתוספתא [פ"ב ה"י] ובירושלמי [פ"ג ה"ב], ומחלוקת הראשונים נובעת ממחלוקת בפרשנות ובפסיקת ההלכה. האחרונים [ב"י (ע"ג ד"ה ומ"ש רבינו), ב"ח (שם ד"ה ומ"ש) ועוד] האריכו מאוד בביאור שיטת הטור.

⁴ מסוגיה זו ראייה נוספת [עיי' לעיל עמ' 147] שיש קיום מצוה אף בקריאה חלקית של קריאת שמע.

אפילו פסוק אחד... יתחילו, ואם לאו לא יתחילו אלא ינחמו את האבלים ואחר שיפטרו מהן יתחילו לקרות". מדברי הרמב"ם "ואחר שיפטרו מהן יתחילו לקרות" מדייק הב"י [סוף סי' עב ד"ה ומ"ש רבינו אל מקום שעומדים שם האבלים], שרק אם יש זמן לאחר ניחום האבלים לקריאת שמע, ניחום אבלים קודם, אך אם אין זמן לקריאת שמע, יקראו קריאת שמע, ולאחריה ינחמו את האבלים. פסק הרמב"ם תואם את שיטתו הכללית, שמצוה עוברת אינה נדחית מפני מצוה שאינה עוברת ולכן אין דוחים קריאת שמע מפני מצות ניחום אבלים⁵.

סיכום

הגמ' [ניט.] מביאה ברייתא שבה נאמר כי אין מוציאים את המת סמוך לקריאת שמע כדי שלא לבטל מצות קריאת שמע. אם הוציאוהו סמוך לקריאת שמע, נושאי המיטה, חילופיהם וחילופי חילופיהם אינם מפסיקים לקריאת שמע ולתפילה. דין זה מוסכם אף לשיטת הרמב"ם שמפסיקים מצוה שאינה עוברת למצוה עוברת, מפני שהפסקה של נושאי המיטה לקריאת שמע מהווה פגיעה וזלזול בכבוד המת, ולכן גם מצוה זו מוגדרת כמצוה עוברת. נחלקו הראשונים בהסבר הדין שמלווי המת מפסיקים לקריאת שמע ואין מפסיקים לתפילה:

לשיטת הרמב"ם, המלווים מפסיקים לקריאת שמע מפני שמפסיקים מצוה שאינה עוברת למצוה עוברת, ומצות לוית המת היא מצוה שאינה עוברת, מפני שהיא יכולה להתקיים במלווים האחרים. הם אינם מפסיקים לתפילה, מפני שמצות לוית המת עדיפה על מצות תפילה.

לשיטת תלמידי רבינו יונה, המלווים מפסיקים לקריאת שמע מפני שניתן לקיים את שתיהן, ואין מפסיקים לתפילה מפני שלא ניתן לקיים מצות תפילה תוך כדי קיום מצות לוית המת.

לשיטת רש"י, המלווים מפסיקים לקריאת שמע מפני שמצות לוית המת אינה מצוה אישית, ומצוה כללית אינה דוחה את החיוב האישי של כל אחד לקרוא קריאת שמע.

שומעי ההספד חייבים בקריאת שמע כשם שמלווי המת חייבים בקריאת שמע, ונחלקו הראשונים אם הם חייבים בתפילה. הרמב"ן סובר שפטורים מתפילה, כשם שמלווי המת פטורים מתפילה, ותלמידי רבינו יונה סוברים ששמיעת ההספד אינה מצוה כלוית המת, והם חייבים גם בתפילה. הטור סובר שהמספידים מוגדרים כעוסקים במצוה, ופטורים מקריאת שמע, אך מהרמב"ם משמע שגם הם חייבים בקריאת שמע.

המשנה אומרת שגם ניחום האבלים מעכב את מצות קריאת שמע, ואין להתחיל במצות קריאת שמע לפני שמנחמים את האבלים. נחלקו הראשונים בהסבר הדין:

הרא"ה סובר שמצות אבלים היא חלק ממצות כבוד המת, והעסוק במצוה זו פטור הוא ממצות קריאת שמע. הרשב"א בשם רש"י סובר שכשיש לו זמן לומר פסוק אחד, חלה עליו

⁵ עיין מג"א [סי' עב סק"ד] הסבר אחר לדברי הרמב"ם.

מצות קריאת שמע, וכיוון שהוא עוסק במצות קריאת שמע, קורא את כולה, על חשבון ניחום האבלים. כשאין לו זמן לומר פסוק אחד לא חלה עליו מצות קריאת שמע, ומסיים תחילה מצות ניחום אבלים. הרמב"ם סובר שמצוה שאינה עוברת אינה דוחה מצוה עוברת, ולכן מצות ניחום אבלים אינה דוחה מצות קריאת שמע, אלא רק מקדימה אותה כשיש זמן לקיים את שתיהן.

הלכה

נושאי המטה - פטורים מקריאת שמע ומתפילה. מלווי המת - פטורים רק מתפילה [שו"ע סי' עב].

שומעי ההספד - השו"ע [סי' עב סע' ג] פוסק שחייבים בקריאת שמע ובתפילה. המשנה ברורה [סק"י] מביא הרבה פוסקים הפוטרים אותם מהתפילה.

המספידים - השו"ע אינו מביא את דין המספידים. משמע שהוא סובר שדינם כדין שומעי ההספד. המשנה ברורה [סק"י] פוסק שוודאי שפטורים מתפילה, שהרי יש הרבה פוסקים הפוטרים מתפילה אף את השומעים.

מנחמי האבלים - השו"ע [סע' ד] פוסק שפטורים מקריאת שמע אף אם אין שהות לקרוא אחר שמנחמים. הרמ"א [שם] פוסק שפטורים רק אם יש שהות לקרוא אחר כך. הביאור הלכה [ד"ה ביום] כותב שהאחרונים פקפקו בדינו של הרמ"א.